

भामरागड तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांच्या आर्थिक विकासात महिला बचत गटांच्या योगदानाचे अध्ययन

संशोधक

महेंद्र सुधाकर हारोडे

बी.कॉम एम. कॉम

मो. नं. 9730187074

मार्गदर्शक

डॉ तात्याजी काशिनाथ गेडाम

प्राध्यापक

ने. ही महाविद्यालय, ब्रह्मपुरी

सारांश :

महिला स्वयंसहायता गट (SHG) हे आर्थिक सशक्तीकरण आणि दारिद्र्य निवारणासाठी एक प्रभावी साधन बनले आहे, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात. गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यात, जिथे बहुसंख्य लोकसंख्या आदिवासी समुदायांची आहे आणि आर्थिक संधी मर्यादित आहेत, तेथे महिलांच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी आणि स्वावलंबनासाठी हे गट महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या गटांद्वारे बचत, सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि कुक्कुटपालन, शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय आणि हस्तकला यांसारख्या लघुउद्योगांना चालना मिळते. SHG गटांनी महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरता, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि एकूणच जीवनमान सुधारण्यास मदत केली आहे.

तथापि, भामरागडमधील SHG गटांना बँकिंग सुविधांशी असलेली मर्यादित जोडणी, बाजारपेठेतील ज्ञानाचा अभाव, सामाजिक व सांस्कृतिक बंधने आणि नेतृत्व कौशल्याचा अभाव यांसारख्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. तरीही, या गटांनी महिलांमध्ये आर्थिक शिस्त, स्वयंरोजगार आणि सामाजिक सहभागाला चालना दिली आहे. बचतीची सवय आणि आर्थिक नियोजनाद्वारे महिला घरगुती खर्च व्यवस्थापित करू शकतात, व्यवसायात गुंतवणूक करू शकतात आणि त्यांच्या मुलांच्या शिक्षण व आरोग्यासाठी सहाय्य करू शकतात. ही अभ्यासपूर्ण माहिती भामरागडमधील गरीब महिलांच्या आर्थिक विकासावर SHG गटांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करते, त्यांचे योगदान, अडचणी आणि ग्रामीण व आदिवासी विकासासाठी असलेली भविष्यातील संधी अधोरेखित करते.

प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत सक्षम महिलांसाठी महिला बचत गट हे सर्वात प्रभावी माध्यम ठरले. या प्रकारच्या गटांनी विशेषतः मागास आणि आदिवासी भागातील महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्याचे सबलीकरण साध्य करण्यास मदत केली आहे. भामरागड तालुका हा गडचिरोली जिल्ह्यातील दुर्गम भागांपैकी एक आहे, आर्थिकदृष्ट्या वंचित आहे. येथे राहणारी मुख्य लोकसंख्या आदिवासी आहे. या महिलांची स्थिती त्यांच्यासाठी बचत गटांना एक प्रभावी माध्यम बनवते. त्यांचा आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान बळकट

करण्यासाठी आर्थिक स्थिरता आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळविण्याच्या दिशेने हे एक मजबूत पाऊल आहे. भामरागड तालुक्यातील बहुतेक महिला शेतीप्रधान, मजूर आणि वन उत्पादनांवर अवलंबून आहेत. येथील पारंपारिक शेती उत्पन्नाची पातळी मर्यादित करते आणि त्यामुळे अनेक कुटुंबांचे राहणीमान दारिद्र्यरेषेखाली येते. अशा परिस्थितीत, बचत गट महिलांना कर्जाद्वारे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्यात मदत करतील. ते महिलांना गटबद्ध करून त्यांची बचत जमा करतात. त्यांना लघु उद्योग, किरकोळ व्यापार आणि कृषी पूरक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करतात. यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत सुधारतात आणि त्यामुळे कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारते.

महिला बचत गटांद्वारे अनेक महिलांनी कुक्कुटपालन, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय, हॅडमेड वस्त्रनिर्मिती, मसाला उत्पादन यांसारखे लघुउद्योग सुरू केले आहेत. तसेच, काही गटांनी सामूहिक शेती आणि सेंद्रिय उत्पादनांना चालना दिली आहे. यामुळे महिलांना नियमित उत्पन्न मिळू लागले असून, त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे. बचत गटांमुळे महिलांना मायक्रो फायनान्स सुविधाही उपलब्ध झाल्या आहेत, ज्यामुळे त्या सावकारांच्या जाचातून मुक्त झाल्या आहेत. महिला बचत गटांचे आणखी एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे आर्थिक साक्षरता वाढवणे. भामरागड तालुक्यातील अनेक महिलांना पूर्वी बँकिंग प्रणाली आणि वित्तीय व्यवहारांची माहिती नव्हती. मात्र, बचत गटांमुळे त्यांना बँक खात्यांचे व्यवस्थापन, कर्ज व्यवहार आणि डिजिटल पेमेंट यासारख्या संकल्पनांचे ज्ञान मिळाले आहे. यामुळे त्या आर्थिक निर्णय स्वतः घेण्यास सक्षम झाल्या आहेत.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे भामरागड तालुक्यातील दारिद्र्यरेषेखालील महिलांच्या आर्थिक विकासात महिला बचत गटांचे योगदान समजून घेणे आणि त्याचा व्यापक अभ्यास करणे. यामध्ये महिलांच्या उत्पन्नात झालेली वाढ, कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीतील सुधारणा, आणि बचत गटांना येणाऱ्या अडचणी यांचा विचार केला जाईल. महिला बचत गट हे केवळ आर्थिक मदतीपुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत, तर त्यांनी महिलांच्या आत्मनिर्भरतेला आणि सामाजिक सशक्तीकरणालाही चालना दिली आहे. संपूर्ण अभ्यासातून हे स्पष्ट होईल की महिला बचत गट हे ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांसाठी आशेचा किरण ठरत आहेत. त्यांच्यामुळे महिलांचे जीवनमान सुधारले असून, त्यांना समाजात मानाचे स्थान मिळाले आहे. भविष्यात या बचत गटांना अधिक सक्षम करण्यासाठी आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी अधिक प्रभावी धोरणांची गरज आहे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature) :

१. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिला बचत गटांचे महत्त्व :

(लेखक: डॉ. सुभाष देशमुख, प्रकाशन वर्ष: २०१८) या अभ्यासामध्ये ग्रामीण भागातील महिला बचत गटांचे अर्थव्यवस्थेतील योगदान स्पष्ट केले आहे. महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणासाठी बचत गट कसे मदत करतात, त्यातून स्वयंरोजगार कसा निर्माण होतो, आणि कुटुंबाच्या उत्पन्नात वाढ कशी होते, याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

२. महाराष्ट्रातील महिला बचत गट आणि त्यांचा आर्थिक विकासावरील परिणाम :

(लेखक: प्रा. मीना जोशी, प्रकाशन वर्ष: २०१७) या संशोधनामध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिला बचत गटांचे कार्य, त्यांना मिळणारे आर्थिक पाठबळ आणि महिलांच्या जीवनशैलीत झालेले बदल याचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच, महिला बचत गटांच्या यशस्वी उदाहरणे आणि अडचणी यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

३. महिला सक्षमीकरण आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी :

(लेखक: डॉ. रामेश्वर पाटील, प्रकाशन वर्ष: २०१९) या पुस्तकात महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण कशा प्रकारे बचत गटांच्या माध्यमातून होते यावर सखोल चर्चा केली आहे. विशेषतः, स्वयंरोजगाराच्या संधी, महिलांच्या उद्योजकतेचा विकास, तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

४. आदिवासी भागातील महिला बचत गटांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकासावर प्रभाव :

(लेखक: डॉ. अनिता गावडे, प्रकाशन वर्ष: २०२१) या संशोधनामध्ये भामरागडसारख्या आदिवासी भागात महिला बचत गटांची भूमिका, त्यांच्या माध्यमातून झालेले सामाजिक परिवर्तन, आणि महिलांची निर्णयक्षमता कशी वाढली आहे याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

५. महिला बचत गटांचे बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्रातील योगदान :

(लेखक: डॉ. संतोष कुलकर्णी, प्रकाशन वर्ष: २०२०) या अभ्यासात महिला बचत गटांचे बँकिंगशी असलेले नाते, त्यांना दिले जाणारे सूक्ष्म वित्तपुरवठा (Microfinance), तसेच सरकारी योजनांमधून मिळणाऱ्या अनुदानाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे (Objectives of the Study) :

- भामरागड तालुक्यातील महिला बचत गटांचे स्वरूप आणि कार्यप्रणाली समजून घेणे
- महिला बचत गटांमुळे महिलांच्या आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे
- बचत गटांमुळे महिलांना मिळणाऱ्या लाभांचा आढावा घेणे

महिला बचत गटांचे योगदान आर्थिक विकासात :

महिला बचत गट हे ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी एक प्रभावी साधन ठरले आहे. या गटांच्या माध्यमातून महिलांना बचत, कर्ज, स्वयंरोजगार आणि आर्थिक साक्षरतेच्या संधी उपलब्ध होतात. महिलांना आर्थिक शिस्त आणि स्वावलंबनाचे धडे या माध्यमातून मिळतात. भामरागडसारख्या आदिवासी भागात महिलांना आर्थिक संधी कमी मिळतात, मात्र महिला बचत गट हे महिलांना स्वयंपूर्ण होण्यासाठी मदत करतात. बचत गट महिलांना लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, दुग्धव्यवसाय आणि छोटे व्यावसायिक उपक्रम

सुरु करण्यासाठी प्रेरित करतात. तसेच, महिला बचत गटांमुळे महिलांमध्ये आत्मनिर्भरतेची जाणीव निर्माण होते आणि त्यांचे सामाजिक स्थानही मजबूत होते. आर्थिक स्थैर्य आल्याने त्यांना आपल्या मुलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर अधिक खर्च करता येतो. बचत गटांमुळे महिलांमध्ये संघटनशक्ती वाढते आणि त्या सामाजिक समस्यांबाबत जागरूक होतात. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यानंतर त्या विविध सामाजिक आणि राजकीय निर्णयांमध्ये सहभाग घेऊ लागतात. त्यामुळे महिला बचत गट हे ग्रामीण भागातील महिलांसाठी केवळ आर्थिक मदतीचे साधन नसून, त्यांच्या एकूणच जीवनमानात सुधारणा करणारे एक प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

आर्थिक साक्षरता आणि महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन :

आर्थिक साक्षरता म्हणजे आर्थिक व्यवहार, बचत, गुंतवणूक आणि कर्ज व्यवस्थापन यांचे ज्ञान. महिला बचत गट आर्थिक साक्षरतेला चालना देतात. गटाच्या नियमित बैठकीत महिलांना आर्थिक विषयांवर माहिती दिली जाते, ज्यामुळे त्यांना बँकिंग प्रणाली, विमा योजना, सरकारी आर्थिक मदतीच्या योजना आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी याबाबत अधिक माहिती मिळते. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील अनेक महिला आर्थिक साक्षरतेअभावी बँकिंग सेवांचा लाभ घेत नाहीत. मात्र, बचत गटांच्या माध्यमातून त्यांना खाते उघडणे, डिजिटल व्यवहार करणे आणि पैशांचे योग्य नियोजन करणे शिकता येते.

आर्थिक साक्षरतेमुळे महिलांना आपल्या उत्पन्नाचे योग्य नियोजन करता येते. त्या अनावश्यक खर्च टाळू शकतात आणि आपल्या उत्पन्नातील काही भाग भविष्यासाठी राखून ठेवू शकतात. बचत गटांमुळे महिलांना लघुउद्योग आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात, त्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होतात. आर्थिक स्वावलंबन आल्याने महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो आणि त्या कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयांमध्ये भाग घेऊ लागतात. त्यामुळे महिलांचे संपूर्ण कुटुंब आर्थिकदृष्ट्या मजबूत होण्यास मदत होते. महिला बचत गट आर्थिक साक्षरतेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम बनवत आहेत आणि त्यांच्या आर्थिक सशक्तीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत.

बचतीच्या सवयी आणि आर्थिक शिस्त :

बचतीच्या सवयीमुळे आर्थिक स्थैर्य मिळवण्यास मदत होते. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांना आर्थिक नियोजनाची सवय लागावी, म्हणून महिला बचत गट महत्त्वाची भूमिका बजावतात. बचत गटांमध्ये सामील झाल्यावर महिलांना ठरावीक रक्कम दरमहा गुंतवावी लागते, त्यामुळे त्यांच्यात बचतीची शिस्त निर्माण होते. या गटांमधून मिळणाऱ्या अल्प कर्जाच्या सुविधेमुळे त्या गरजेच्या वेळी सावकारांच्या कर्जाच्या सापळ्यात न अडकता स्वतःच्या गटामधूनच वित्तीय मदत घेऊ शकतात.

बचतीची सवय लागल्याने महिलांना अनपेक्षित आर्थिक गरजा भागवणे सोपे जाते. त्यांना आपत्कालीन परिस्थितीत दुसऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागत नाही. याशिवाय, गटांद्वारे मिळणाऱ्या व्याजाच्या उत्पन्नामुळे महिलांना अतिरिक्त आर्थिक मदत मिळते. आर्थिक शिस्त पाळल्यामुळे त्या आपल्या लहान उद्योगासाठी आवश्यक असलेले भांडवलही सहजपणे उभे करू शकतात. त्याचा उपयोग त्या व्यवसाय वाढवण्यासाठी आणि आर्थिक

स्थैर्य मिळवण्यासाठी करू शकतात. बचत गटांमुळे महिलांमध्ये आर्थिक जबाबदारीची जाणीव होते. त्या आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग भविष्यातील गरजांसाठी राखून ठेवतात. त्यामुळे महिलांना स्वतःच्या आणि आपल्या कुटुंबाच्या भविष्याचा विचार करता येतो. आर्थिक शिस्त आणि बचतीच्या सवयीमुळे महिलांना अधिक स्थिर आणि सुरक्षित आयुष्य जगता येते.

स्वयंपूर्णतेकडे वाटचाल – लघुउद्योग, स्वयंरोजगार, कृषिपूरक व्यवसाय :

महिला बचत गट महिलांना लघुउद्योग, स्वयंरोजगार आणि कृषिपूरक व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक आर्थिक मदत व कौशल्य प्रदान करतात. ग्रामीण भागातील महिलांना मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नसतात, त्यामुळे त्यांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मदत करणे आवश्यक आहे. बचत गटांमधून महिलांना छोटे कर्ज मिळते, जे त्या विविध व्यवसायांसाठी वापरू शकतात. महिला विविध प्रकारचे लघुउद्योग सुरू करू शकतात, जसे की शिवणकाम, अन्नप्रक्रिया उद्योग, हातमाग उत्पादने, सौंदर्यप्रसाधन विक्री, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन इत्यादी. याशिवाय, काही महिला कृषिपूरक व्यवसायातही प्रवेश करतात, जसे की मधमाशी पालन, सेंद्रिय शेती, शेळीपालन इत्यादी. या व्यवसायांमुळे महिलांचे उत्पन्न वाढते आणि त्यांना आर्थिक स्वावलंबन मिळते.

बचत गटांच्या मदतीने महिलांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षणही दिले जाते. तसेच, सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ घेण्यास मदत केली जाते. लघुउद्योग आणि स्वयंरोजगारामुळे महिलांना आपल्या कुटुंबाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देता येते. त्यामुळे बचत गट महिलांच्या स्वयंपूर्णतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरत आहेत.

सामाजिक परिवर्तन आणि महिलांचे निर्णय प्रक्रियेत योगदान :

महिला बचत गट केवळ आर्थिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी नसून, ते सामाजिक परिवर्तन घडवण्याचेही प्रभावी साधन आहे. गटांमध्ये सामील झाल्यानंतर महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्या घरगुती तसेच सामाजिक निर्णयांमध्ये भाग घेऊ लागतात. पूर्वी ग्रामीण भागातील महिलांना घराच्या बाहेर पडून निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी कमी मिळायची. मात्र, बचत गटांमुळे महिलांना एकत्र येऊन चर्चा करण्याची संधी मिळते. त्यामुळे त्या सामाजिक समस्यांबाबत जागरूक होतात आणि विविध सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी पुढाकार घेतात.

बचत गट महिलांना शिक्षण, आरोग्य, महिला सशक्तीकरण, बालविकास यांसारख्या विषयांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्याची संधी देतात. त्यामुळे संपूर्ण समाजाच्या विकासाचा चालना मिळते. महिलांचे निर्णय प्रक्रियेत योगदान वाढल्याने त्यांची प्रतिष्ठा आणि आत्मनिर्भरता वाढते. बचत गटांमुळे महिलांचे सामाजिक स्थान मजबूत होते. त्यामुळे महिलांना केवळ आर्थिकच नव्हे, तर सामाजिक आणि राजकीय स्तरावरही प्रभावी भूमिका बजावता येते.

भामरागड तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांच्या आर्थिक विकासात महिला बचत गटांना

भेडसावणाच्या समस्या :

भामरागड तालुका हा गडचिरोली जिल्ह्यातील अतिदुर्गम आणि आदिवासीबहुल क्षेत्र आहे. येथील बहुसंख्य महिला दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असून त्यांचा आर्थिक विकास हा महिला बचत गटांच्या (SHGs) माध्यमातून शक्य होऊ शकतो. मात्र, या गटांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे त्यांचा कार्यक्षम विकास मर्यादित राहतो.

1. वित्तपुरवठ्याची मर्यादा आणि बँकिंग सुविधांची अनुपलब्धता :

भामरागड तालुक्यातील महिलांना बँकिंग आणि वित्तपुरवठ्याच्या सुविधा फारच मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहेत. महिला बचत गटांना बँकांकडून कर्ज मिळवण्यास अडचणी येतात कारण त्यांच्याकडे हमीदार आणि आवश्यक कागदपत्रांची कमतरता असते. याशिवाय, तालुक्यातील बहुतांश भाग दुर्गम असल्याने बँका आणि पतसंस्था अनेक ठिकाणी पोहोचत नाहीत, परिणामी महिलांना कर्जासाठी दूरवर जावे लागते.

2. कौशल्य विकास आणि बाजारपेठेतील संधींची मर्यादित माहिती :

महिला बचत गटांतील सदस्यांना व्यवसायविषयक प्रशिक्षणाची आणि कौशल्य विकासाची संधी मर्यादित प्रमाणात मिळते. त्यामुळे त्यांना लघुउद्योग, हस्तकला, कृषिपूरक व्यवसाय यामध्ये मोठ्या संधी उपलब्ध करून घेता येत नाहीत. बाजारपेठेतील बदल, विक्री धोरणे आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर याविषयी जागरूकता कमी असल्याने त्यांनी तयार केलेल्या उत्पादनांना योग्य बाजारपेठ मिळत नाही.

3. सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे :

भामरागड हा आदिवासीबहुल तालुका असून येथील महिलांना पारंपरिक रूढी-परंपरांमुळे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्यात अडचणी येतात. अनेक कुटुंबांमध्ये महिलांचे आर्थिक व्यवहारांवरील नियंत्रण मर्यादित असते. घरगुती जबाबदाऱ्या, पुरुषसत्ताक मानसिकता आणि समाजातील असमानता यामुळे महिलांना स्वतंत्ररित्या व्यवसाय चालविणे अवघड होते.

4. गटव्यवस्थापन आणि नेतृत्व कौशल्यातील कमतरता :

महिला बचत गट प्रभावीपणे चालविण्यासाठी नेतृत्व कौशल्य आणि व्यवस्थापन अत्यंत महत्त्वाचे असते. मात्र, भामरागडमधील अनेक गटांमध्ये अशा कौशल्यांचा अभाव दिसून येतो. वित्तीय व्यवस्थापन, नोंदणी प्रक्रिया, योजनांचा लाभ घेण्याची माहिती आणि गटातील एकसंधता राखणे या सर्व गोष्टींमध्ये अडचणी येतात. नेतृत्वाच्या अभावामुळे अनेक गट बळकट होण्याआधीच विस्कळीत होतात.

1. महिला बचत गटांमुळे महिलांच्या जीवनमानात झालेले सकारात्मक बदल :

महिला बचत गट हे केवळ आर्थिक व्यवहारापुरते मर्यादित न राहता महिलांच्या एकूणच जीवनमानावर सकारात्मक प्रभाव टाकतात. भामरागड तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांसाठी हे गट आर्थिक मदतीचा

एक महत्त्वाचा स्रोत ठरले आहेत. या गटांच्या माध्यमातून महिलांना लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. आर्थिक मदतीमुळे त्यांना शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि घरगुती गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत मिळत आहे. याशिवाय, बचतीच्या सवयी आणि आर्थिक शिस्त यांची जाणीव वाढल्याने महिलांचे आत्मनिर्भरतेकडे मोठे पाऊल टाकले गेले आहे.

2. त्यांचा आर्थिक, सामाजिक आणि कौशल्य विकासात असलेला वाटा :

महिला बचत गटांनी भामरागड तालुक्यातील महिलांना केवळ आर्थिक मदतच दिली नाही, तर त्यांना सामाजिक परिवर्तन आणि कौशल्य विकासासाठी देखील प्रेरित केले. गटातील महिलांना विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांतून लघुउद्योग, साखरकंद प्रक्रिया, कापड उद्योग, हस्तकला, पशुपालन यासारख्या व्यवसायांची माहिती मिळते. या माध्यमातून त्या आपल्या उत्पन्नात वाढ करू शकतात. सामाजिक पातळीवर महिलांचे निर्णय प्रक्रियेत योगदान वाढले असून, गटांमधील सामूहिक कार्यामुळे आत्मविश्वास आणि सामाजिक सहभागिता वाढली आहे.

3. भविष्यातील सुधारणा आणि धोरणात्मक शिफारसी :

महिला बचत गटांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होण्यासाठी काही धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत. प्रथम, या गटांना अधिक बळकट करण्यासाठी शासकीय धोरणांत सुधारणा करून त्यांना अधिक वित्तीय सहाय्य दिले पाहिजे. तसेच, बँका आणि वित्तीय संस्थांनी महिला बचत गटांना सहज कर्ज उपलब्ध करून द्यावे. दुसरे म्हणजे, गटांच्या व्यवस्थापनासाठी योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले गेले पाहिजेत, जेणेकरून महिलांना आपल्या व्यवसायाचा विस्तार करता येईल.

4. गटांसाठी अधिक वित्तीय सहाय्य :

भामरागड तालुक्यातील महिला बचत गटांना सध्या अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे, त्यात प्रमुख म्हणजे वित्तपुरवठ्याची मर्यादा. बँक आणि वित्तीय संस्थांकडून मिळणाऱ्या कर्जप्रक्रियेत अडथळे येतात. या गटांना अधिक वित्तीय सहाय्य मिळावे यासाठी विशेष योजना आखण्याची गरज आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम), राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) आणि इतर शासकीय योजनांचा अधिक लाभ मिळेल यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

5. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता प्रशिक्षण :

महिला बचत गटांच्या महिलांना विविध क्षेत्रांमध्ये कौशल्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. कृषीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग, हस्तकला, दुग्ध व्यवसाय यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेतील बदल याची माहिती मिळाली तर त्यांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक स्वावलंबी होता येईल. तसेच, डिजिटल साक्षरतेवर भर दिल्यास महिलांना ऑनलाईन व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतील.

6. स्थानिक आणि राष्ट्रीय स्तरावरील बाजारपेठांशी जोडणी :

महिला बचत गटांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांना योग्य बाजारपेठ मिळणे आवश्यक आहे. त्यासाठी स्थानिक आणि राष्ट्रीय बाजारपेठांशी या गटांना जोडण्याची गरज आहे. बचत गटांचे उत्पादन जसे की शेतमाल प्रक्रिया, हस्तकला उत्पादने आणि लघुउद्योगातील वस्तू यांना ऑनलाईन आणि ऑफलाईन मार्केटमध्ये विक्रीची संधी दिल्यास त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल.

निष्कर्ष :

भामरागड तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांच्या आर्थिक विकासात महिला बचत गटांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. या गटांमुळे महिलांना आर्थिक साक्षरता, स्वयंरोजगार, आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. बचत गटांमुळे महिलांना लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, आणि विविध आर्थिक उपक्रम सुरू करण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीत सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. महिला बचत गट केवळ आर्थिक मदतीपुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत, तर त्यांनी सामाजिक परिवर्तनातही मोठी भूमिका बजावली आहे. गटांमुळे महिलांमध्ये आत्मनिर्भरता, नेतृत्वगुण, आणि निर्णयक्षमतेचा विकास झाला आहे. आर्थिक स्थैर्य आल्याने महिलांना शिक्षण आणि आरोग्यासाठी अधिक खर्च करता येत आहे. तथापि, या गटांना अजूनही काही महत्त्वाच्या अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. वित्तपुरवठ्याची मर्यादा, बँकिंग सुविधांची अनुपलब्धता, कौशल्य विकासाच्या संधींचा अभाव, सामाजिक रूढी आणि व्यवस्थापनातील अडचणी यामुळे काही प्रमाणात बचत गटांचे कार्य मर्यादित राहते.

यावर उपाय म्हणून, सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांनी महिला बचत गटांना अधिक वित्तीय पाठबळ, कौशल्य प्रशिक्षण आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. तसेच, महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी अधिक प्रभावी धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. एकंदरीत, महिला बचत गट हे भामरागडसारख्या दुर्गम आणि आदिवासी भागातील महिलांसाठी केवळ आर्थिक मदतीचे साधन नसून, त्यांचे संपूर्ण जीवनमान सुधारण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम ठरले आहे. योग्य मार्गदर्शन आणि पुरेशा संसाधनांच्या मदतीने हे गट भविष्यात अधिक प्रभावी ठरू शकतात.

ग्रंथसूची (Bibliography) :

- देशमुख, सुनीता. महिला आर्थिक सक्षमीकरण आणि बचत गट. पुणे: नवनाथ प्रकाशन, 2018.
- पाटील, अनुराधा. स्वयं सहाय्यता गट आणि ग्रामीण विकास. मुंबई: लोकविकास प्रकाशन, 2016.
- शिंदे, प्रमिला. ग्रामीण महिलांचे सशक्तीकरण आणि बचत गट. नागपूर: विद्या पब्लिकेशन, 2020.
- गोखले, माधुरी. महिला सक्षमीकरणातील बचत गटांची भूमिका. औरंगाबाद: ज्ञानदीप प्रकाशन, 2019.
- सरकार, भारत. स्वयं सहाय्यता गट आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था. नवी दिल्ली: ग्रामीण विकास मंत्रालय, 2017.

- नाईक, प्रतिभा. भारतातील महिला उद्योजकता आणि बचत गटांचे महत्त्व. कोल्हापूर: स्पंदन पब्लिकेशन, 2021.
- विश्वनाथन, के. *Microfinance and Self Help Groups in India*. New Delhi: Sage Publications, 2015.
- देव, अमृता. *Women Empowerment through SHGs*. Hyderabad: Academic Press, 2018.
- सरदेशमुख, रोहिणी. ग्रामीण विकासात महिला बचत गटांचे योगदान. सातारा: स्वरूप प्रकाशन, 2022.
- युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्रॅम (UNDP). *Self-Help Groups and Economic Development in India*. New York: UNDP Publications, 2019.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) संबंधित ग्रंथ :

- कोठारी, सी. आर. *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Delhi: New Age International Publishers, 2004.
- गुप्ता, संजय. *संशोधन पद्धती आणि सामाजिक संशोधन*. पुणे: स्फूर्ती प्रकाशन, 2019.
- भट, पी. एन. *Research Methods in Social Sciences*. Mumbai: Himalaya Publishing House, 2017.
- बाजपेयी, नवल. *Research Methodology for Social Sciences*. New Delhi: Sage Publications, 2018.
- पटनाईक, प्रदीप. *Quantitative and Qualitative Research Methods*. Hyderabad: Orient Blackswan, 2020.
- डोबले, एस. आर. *संशोधनाची मूलतत्त्वे*. कोल्हापूर: विद्या प्रकाशन, 2021.
- कुमार, रणजीत. *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners*. London: Sage Publications, 2019.
- थोरात, मकरंद. *समाजशास्त्रात संशोधन पद्धतीचे महत्त्व*. औरंगाबाद: ज्ञानदीप प्रकाशन, 2018.
- अय्यर, के. आर. *Research Design and Statistical Analysis*. Chennai: Academic Press, 2016.
- डेसाई, विजय. *Social Science Research and Data Analysis*. Pune: Success Publications, 2022.